

سال سوم
بهار ۱۴۰۱

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:
۱۴۰۰/۱۲/۰۶
تاریخ پذیرش:
۱۴۰۰/۰۳/۱۸
صص: ۵۹-۹۲

بررسی کانال‌های اثرگذاری انواع سرمایه در تحقق پیشرفت اقتصادی از دیدگاه امام علی (ع) (رویکرد پویایی سیستمی)

محمد غفاری فرد^۱ | حسین رضایی^۲ | سید محمد حاذق^۳

چکیده

پیشرفت اقتصادی یک مفهوم ارزشی بوده و عوامل مختلفی بر آن اثرگذار هستند که در این تحقیق عوامل سرمایه‌ای موثر بر پیشرفت اقتصادی شامل سرمایه اجتماعی، سرمایه انسانی، سرمایه معنوی، سرمایه فکری، سرمایه اخلاقی، سرمایه فرهنگی و سرمایه طبیعی از نگاه امام علی (ع) بررسی شده و کانال‌های اثرگذاری این سرمایه‌ها بر پیشرفت اقتصادی با حلقه‌های علی - معلولی پویایی سیستمی ترسیم گردیده است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که: سرمایه اجتماعی از طریق کانال‌های اعتماد، مشارکت، هم‌بستگی، امنیت اجتماعی، امنیت اقتصادی و سرمایه‌گذاری بر پیشرفت اقتصادی اثر می‌گذارد. سرمایه انسانی از طریق کانال‌های سلامت، آموزش، تخصص و مهارت، بهره‌وری نیروی کار و افزایش تولید بر پیشرفت اقتصادی اثر می‌گذارد. سرمایه فرهنگی از طریق کانال‌های کار و تولید، میانه‌روی، کسب درآمد حلال، نفی اسراف و تبذیر، تشکیل سرمایه و عدالت اقتصادی بر پیشرفت اقتصادی اثر می‌گذارد و سرمایه طبیعی نیز از طریق کانال‌های منابع آبی، خاک حاصلخیز، کشاورزی، معادن و صنعت بر پیشرفت اقتصادی اثرگذار می‌باشد. بنابراین سیاست‌گذاران اقتصادی جهت تحقق اهداف پیشرفت اقتصادی می‌بایست به آثار اقتصادی انواع سرمایه توجه لازم را مبذول دارند.

کلیدواژه‌ها: پیشرفت اقتصادی؛ انواع سرمایه؛ نهج‌البلاغه؛ پویایی سیستم.

۱. استادیار، گروه علوم اقتصادی، دانشکده علوم اجتماعی و رفتاری، دانشگاه بین‌المللی اهل بیت، تهران، ایران
Ghaffary2@yahoo.com

۲. استادیار، گروه علوم اقتصادی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران
۳. کارشناسی ارشد علوم اقتصادی، دانشگاه بین‌المللی اهل بیت، تهران، ایران

مقدمه

مفهوم توسعه از مفاهیم بسیار مهم در عصر حاضر می‌باشد، به نحوی که تمام کشورهای دنیا را بر اساس آن به کشورهای توسعه یافته، در حال توسعه و توسعه نیافته تقسیم‌بندی می‌کنند (روزبهان، ۱۳۹۶: ۱۱). قبل از مفهوم توسعه، بیشتر از مفهوم رشد استفاده می‌شد، رشد با تولید ناخالص ملی سنجیده می‌شد (کیند لبرگر^۱، ۱۹۶۵)، پس از مدتی در دهه هفتاد میلادی معلوم شد که این مفهوم برای نشان دادن وضعیت جوامع، نارسا است. رشد یک متغیر صرفاً کمی بوده ولی توسعه جنبه‌ای کمی و کیفی را دربرداشته و ابعاد مختلف یک پدیده را بررسی می‌کند. بنابراین پیشرفت اقتصادی را می‌توان شامل تدابیر همه‌جانبه و اقدامات برنامه‌ریزی‌شده‌ای دانست که برای اعتدال کیفیت زندگی جوامع به کار گرفته می‌شود (قره‌باغیان، ۱۳۹۲: ۷).

بدیهی است که سنجش کیفیت زندگی در جوامع مختلف به ارزش‌های اجتماعی و اقتصادی حاکم بر آنان بستگی دارد. می‌توان ادعا کرد تغییرات در یک یا دو بخش از ساختار جامعه نمی‌تواند به تنهایی سیمای روشنی از توسعه یا عقب ماندگی جامعه را ارائه نماید، زیرا توسعه ترکیبی از مسایل اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی را دربر می‌گیرد که نمی‌توان با شاخص‌های صرفاً اقتصادی آن‌ها را تعریف یا ارزیابی کرد (فنی، ۱۳۹۳: ۲۱). توسعه فرآیندی است که بهبود کیفیت زندگی، تحول سطح برخورداری و فهم و درک انسان از منابع طبیعی و کرامت‌های انسانی را برای دستیابی به بالاترین ظرفیت، متضمن رشد مداوم در ابزار و روابط مادی و معنوی و بنیان‌های اجتماعی و اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و انسانی، می‌تواند به کمال برساند (پوریانی، ۱۳۸۰: ۴).

از آنجا که پیشرفت اقتصادی یک مفهوم ارزشی بوده و عوامل مختلفی بر آن اثر دارد در این مقاله عوامل سرمایه‌ای پیشرفت اقتصادی مورد بررسی قرار می‌گیرد. به‌طور مثال، سرمایه اجتماعی هم در سطح مدیریت کلان اقتصادی و هم در سطح مدیریت سازمان‌ها و بنگاه‌ها باعث بهبود بخشیدن سیستم‌های اقتصادی و اجتماعی شده و در غیاب آن، سایر سرمایه‌ها اثربخشی نخواهد داشت (مبشری، ۱۳۸۸: ۳) و یا سرمایه فکری که ترکیبی از سرمایه انسانی و سرمایه ساختاری است با گسترش آن، نوآوری افزایش، و شکاف اطلاعاتی در بازارهای مالی کاهش

یافته و استراتژی‌های اقتصادی را برای رسیدن به پیشرفت اقتصادی پوشش می‌دهد (مرادزاده و همکاران، ۱۳۹۵: ۷).

سرمایه انسانی، فرهنگی و اخلاقی نیز به طور مستقیم و غیرمستقیم از کانال‌های مختلف بر پیشرفت اقتصادی اثر می‌گذارد. تحقیق حاضر، تأثیر این عوامل سرمایه‌ای را بر پیشرفت اقتصادی از دیدگاه امام علی (ع) بررسی می‌کند. اطلاعات مورد نیاز از منابع چون؛ قرآن، نهج‌البلاغه، کتب و مقالات جمع‌آوری شده و سپس با استفاده از نرم‌افزار ونسیم^۱ با رویکرد پویایی سیستمی به روش حلقه‌های علی- معلولی، کانال‌های اثرگذار متغیرهای سرمایه‌ای بر پیشرفت اقتصادی ترسیم شده و به این پرسش که «عوامل سرمایه و کانال‌های تأثیرگذار آنان بر پیشرفت اقتصادی از منظر امام علی (ع) کدام‌ها است؟» پاسخ داده می‌شود. در ساختار این تحقیق بعد از مقدمه، در ادبیات تحقیق به‌طور گذرا مفهوم و اهمیت پیشرفت اقتصادی از دو دیدگاه متعارف و امام علی (ع) بررسی شده است. در بخش سوم؛ مطالعات گذشته تحقیق ارائه می‌شود. در بخش چهارم؛ به تبیین روش‌شناسی تحقیق پرداخته شده، در بخش پنجم؛ یافته‌های تحقیق با استناد بر نهج‌البلاغه به صورت روابط علی- معلولی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته و در آخر نتیجه‌گیری و پیشنهادات ارائه گردیده است.

مبانی نظری

۱- مفهوم توسعه اقتصادی از دیدگاه اقتصاد متعارف

واژه توسعه^۲ به معنای پرورش دادن، رشد و گسترش تدریجی و از توسعه دادن مشتق شده است. فرآیند توسعه، فرآیند عینی و قابل سنجش از بخش‌های اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی است. برخلاف مفهوم رشد، ماهیت پیچیده و چند جانبه‌ای دارد. برای همین تا حال در کشورهای توسعه یافته و در حال توسعه، بحث‌ها و تعاریف زیادی برای آن مطرح شده است. که اکنون به شکل گذرا به بعضی آن تعاریف پرداخته شده است:

مایکل تودارو، توسعه را به معنای ارتقای مستمر جامعه و نظام اجتماعی به سوی زندگی بهتر و یا انسانی‌تر دانسته است (تودارو مایکل، ۱۳۶۸، ۱۱). توسعه فرآیندی در حال گذار، بالفعل و

1. Vinsiam

2. Development

نشریات علمی دانشگاه جامع امام حسین (علیه‌السلام)

درعین حال یک وضعیت پتانسیلی است. موفقیت فرآیند توسعه، مردم را در جوامع خود، برای ساختن تاریخ و جغرافیایی خود، انتخابگر، توانا و قادر ساخته است. فرآیند توسعه از راه بهبود شرایط زیست انسانی مشخص و تعیین می‌شود (همان^۱، ۱۹۹۸).

توسعه به مثابه آزادی است. توسعه را می‌توان به‌عنوان فرآیند بسط آزادی‌های واقعی مردم در نظر گرفت، آزادی‌ها نه تنها از اهداف اولیه توسعه، بلکه از ابزارهای اصلی توسعه است (آمارتیا سن، ۱۳۸۱). توسعه اقتصادی، به وضعیتی گفته می‌شود که در آن انسان به گونه‌ای تربیت گردیده که با تسلط بر تکنولوژی و استفاده مطلوب از منابع موجود، توانایی برنامه‌ریزی جامع جهت تأمین رفاه جامعه را داشته و زمینه مناسب برای دستیابی به کمالات انسانی برای عموم مهیا باشد (عظیمی، ۱۳۷۱: ۸۴).

با توجه به تعاریف مطرح شده، یکی از ابعاد توسعه، اقتصادی است و حکایت از فرآیندی دارد که توسط آن، درآمد واقعی سرانه در یک کشور در دوره طویل‌المدت افزایش می‌یابد و طبق آن، درون‌زایی، ظرفیت‌های تولیدی، بیرون‌گرایی و دستاوردهای علمی و فنی بیشتر شده و در نتیجه باعث رشد مداوم اقتصادی جامعه، بهبود وضعیت رفاهی افراد، دگرگون شده و تحول مثبت در زمینه‌های اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، علمی و فرهنگی جامعه اتفاق خواهد افتاد.

۲- مفهوم پیشرفت اقتصادی از دیدگاه امام علی علیه السلام

معادل عربی اصطلاح توسعه، تنمیه می‌باشد که نمونه آن در سخنان امام علی (ع) نیز آمده است. چنانچه می‌فرماید: «الاقتصاد ینمی القلیل؛ میانه‌روی کم را زیاد می‌کند» (غرر الحکم، ۹۲/۱). به نحوی که میانه‌روی در استفاده از ثروت و منابع طبیعی، هم به افزایش سرمایه افزوده و هم پایداری پیشرفت ناشی از حفظ منابع طبیعی، تداوم پیشرفت جامعه را شکل خواهد داد. بنابراین پیشرفت از منظر حضرت، افزایش سرمایه و منابع است که به وسیله کار حاصل می‌گردد (حائری، ۱۳۹۹: ۱۱۲).

از دیدگاه اقتصاد متعارف، مفهوم توسعه با سابقه‌ای حدود نیم‌قرن است که وارد ادبیات علوم اقتصادی گردیده است. ولی از دیدگاه اسلام، مفهوم توسعه بحث جدیدی نیست زیرا ۱۴۰۰ سال قبل در منابع دینی مثل قرآن و حدیث، از مفاهیم مثل؛ عمران و آبادانی، احیای زمین،

سرمایه گذاری و کشاورزی نام برده شده است (حاجی احمدی، ۱۳۸۴: ۷). در قرآن کریم آمده است؛ «او شما را از زمین ایجاد کرد و از شما آبادانی زمین را طلب نمود» (هود: ۶۱). آبادانی سرزمین مهم ترین مؤلفه توسعه می باشد که در دین اسلام از آن به عنوان وظیفه انسان ها در دنیا، یاد شده است. امام علی (ع) برای پیشرفت اقتصادی از مفاهیمی مثل؛ رفاه، گشایش در معیشت زندگی و افزایش درآمد یاد کرده و می فرماید: «دلیل آباد کردن زمین سخن خدای متعال است، خداوند ما را آگاه ساخت که مردمان را به آباد کردن فرمان داده است، تا دانه و میوه و نظایر آن ها که از زمین بیرون می آید و خدا آن ها را روزی بندگان و وسیله معاش آنان قرار داده است» (بروجردی، ۹۷۱/۲۳). جای دیگری می فرماید: «بدترین شهرها، شهری است که نه دارای امنیت است و نه آبادانی و رفاه» (خوانساری، ۱۶۵/۴).

۳- مفهوم پیشرفت اقتصادی از دیدگاه مقام معظم رهبری

مقام معظم رهبری برای توسعه از مفهوم پیشرفت یاد نموده اند و پیشرفت را در چهار مقوله فکری، علمی، زندگی و معنویت مطرح نموده است. ایشان فرمودند: «مقصود از پیشرفت، پیشرفت همه جانبه است؛ پیشرفت در تولید ثروت ملی، پیشرفت در دانش و فناوری، پیشرفت در اقتدار ملی و عزت بین المللی، پیشرفت در اخلاق و معنویت، پیشرفت در امنیت اجتماعی و اخلاقی و پیشرفت در ارتقای بهره وری» (میرسعید و تاج آبادی، ۱۳۹۵: ۱۵). در مفهوم پیشرفت، نقش اخلاقیات و معنویات برجسته بوده و پیشرفت اقتصادی را نیز مبتنی بر عدالت اقتصادی و اجتماعی می داند. در حالی که مفهوم توسعه در ساختار اقتصادی و اجتماعی جوامع غربی خالی از اخلاق، معنویت و عدالت است.

در جدول (۱) بخشی از نظریات و سخنان مقام معظم رهبری، پیرامون پیشرفت اقتصادی بیان شده است:

جدول ۱. بیانات مقام معظم رهبری در خصوص پیشرفت اقتصادی

ردیف	نقل قول	تاریخ
۱	اتحاد ملی در اقتصاد باعث پیشرفت می شود.	۱۳۷۹/۱/۶
۲	نوآوری نظام ما در رشد و پیشرفت اقتصادی عدالت محور می باشد که تحقق آن پایداری اقتصاد مردم و کشور را تضمین می کند.	۱۳۸۳/۶/۴

ردیف	نقل قول	تاریخ
۳	پیشرفت اقتصادی با وجود قانون‌گرایی و انضباط اجتماعی دست‌یافتنی است.	
۴	هدف از پیشرفت، پیشرفت همه جانبه است. پیشرفت شامل (اقتصادی، علمی، اقتدار، امنیت، استقلال، فرهنگی، اخلاق و معنویت) می‌باشد.	
۵	روح خطرپذیری، خلاقیت و ابتکار، اقدام و انسجام لازمه پیشرفت است.	۱۳۸۸/۲/۲۷
۶	استقلال، یکی از الزامات حتمی و ضروری مدل پیشرفت است.	
۷	پیشرفت باید با رفاه عمومی و عدالت اجتماعی همراه باشد.	
۸	پیشرفت باید بر مبنای درون‌زایی و رشد تولیدات داخلی باشد تا از این طریق در شرایط تحریم نیز پیشرفت متوقف نشود.	
۹	پیشرفت باید حقیقی، عمیق و متکی بر پایه‌ها و ظرفیت‌های داخلی باشد.	۱۳۹۴/۱۲/۲۰
۱۰	پیشرفت حقیقی با حفظ خصوصیات (انقلابی، جهادی، عزت و هویت ملی) محقق خواهد شد.	
۱۱	پیشرفت اقتصادی باید بر مبنای عدالت باشد.	
۱۲	پیشرفت در گروهی سه اولویت اقتصاد مقاومتی، مصون‌سازی فرهنگی و جهش علمی است.	
۱۳	فساد اخلاقی، مایه سقوط پیشرفت مادی است.	۱۳۹۴/۶/۲۵
۱۴	پیشرفت در علم و تمدن جهانی از اجزای حیات طبیعه است.	

مأخذ: (قاضی میرسعید و تاج‌آبادی، ۱۳۹۵: ۱۴-۱۸).

در مفهوم پیشرفت اقتصادی نقش اخلاقیات و معنویات از اهمیت بالایی برخوردار هستند؛ در حالی که در مفهوم توسعه اقتصادی، معنویات و اخلاقیات در دنیای عمل جایگاهی آنچنانی ندارد. بنابراین در مطالعات اقتصاد اسلامی بیشتر از مفهوم پیشرفت اقتصادی نام برده می‌شود که هدف از مرور بیانات مقام معظم رهبری در این تحقیق، تأیید مطالب فوق و شرح‌دهی بهتر از مفهوم پیشرفت اقتصادی می‌باشد.

پیشینه تحقیق

پیشرفت اقتصادی یک مبحث گسترده می‌باشد که مطالعاتی زیادی پیرامون آن انجام شده است. اما در این تحقیق به نسبت انتخاب عوامل سرمایه‌ای و روش پویایی سیستمی، این تحقیق از

نوآوری خاصی برخوردار می‌باشد. زیرا در این روش کانال‌ها و عوامل تأثیرگذاری انواع سرمایه‌ها بر پیشرفت اقتصادی با استناد از منابع معتبر اسلامی، شناسایی و تبیین شده که در زمینه تحقیق و مطالعات برای پژوهشگران اقتصاد اسلامی، مقدمه‌ای برای ورود به تجزیه و تحلیل مفهوم پیشرفت اقتصادی خواهد بود. مطالعات و پژوهش‌های پیرامون پیشرفت اقتصادی از منظر امام علی (ع)، بخشی از مطالعات اقتصاد اسلامی بوده و در تمام کشورهای اسلامی به‌عنوان یک طرح اقتصادی در حال بررسی است؛ قلمرو مکانی این تحقیق، کشور جمهوری اسلامی ایران بوده و مطالعات انجام شده به ارتباط این موضوع در کشور ایران به‌حیث پیشینه داخلی بررسی شده است.

۱- پیشینه داخلی

موسائی و دیگران (۱۳۷۳)، طی مطالعه‌ای عوامل فرهنگی مؤثر بر پیشرفت اقتصادی را از دیدگاه اسلام به روش کتاب‌خانه‌ای انجام داده و نتایج نشان داده است که: در اسلام عناصر مؤثر و مساعد فرهنگی، مثل (فرهنگ کار و تولید، حرمت اسراف و تبذیر، دعوت به تعقل، مذمت فقر مالی، رعایت نظم و برنامه‌ریزی، اعتقاد به جامعه آرمانی، مبارزه با خرافات، انعطاف فقه نسبت به توسعه، تشویق روش‌های تجربی و غیره) وجود دارد که با تکیه بر آنان، به پیشرفت اقتصادی کمک می‌رساند.

پوریانی (۱۳۸۰)، پیشرفت اقتصادی از دیدگاه امام علی علیه السلام را با روش کتابخانه‌ای مورد بررسی قرار داده است و نتایج تحقیق حاکی از آن است که: امام علی (ع) پیشرفت را از ابعاد سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و انسانی بررسی نموده و در بُعد سیاسی، عدالت؛ در بُعد اقتصادی، کار و تلاش؛ در بُعد اجتماعی، عقلانیت؛ در بُعد فرهنگی، علم‌گرایی و در بُعد انسانی، زهد (دل برداشتن از دنیا و اکتفا کردن به قدر ضرورت) را عامل اصلی پیشرفت مربوطه می‌داند. نظری (۱۳۸۵)، به ارتباط اصول راهبردی توسعه اجتماعی و اقتصادی از دیدگاه امام علی (ع)، با روش کتابخانه‌ای مطالعاتی را انجام داده‌اند و نتایج نشان می‌دهد که: امام علی (ع) اصولی چون: عدالت اجتماعی (زمینه‌ساز مشارکت مردم)، تعلیم و تربیت (تربیت نیروی انسانی)، شکوفایی بخش‌های مهم اقتصادی (زراعت، صنعت و تجارت)، درآمد مردم به منزله درآمد خزانه دولت و شرایط کلی ساختار متناسب با اصل اولویت درآمد مردم، را به‌عنوان مهم‌ترین و راهبردی‌ترین اصول توسعه اجتماعی و اقتصادی در نظر داشته است.

صالح نیا؛ رهنوی و حق نژاد (۱۳۸۹)، در نتیجه تحقیق خود پیرامون، نقش فرهنگ در پیشرفت اقتصادی دریافتند علل شکست پیشرفت اقتصادی و عدم پایداری آن این بوده که فقط به پیشرفت اقتصادی که بخشی از توسعه است پرداختند. از توسعه فرهنگی که به مثابه ریشه است برای درخت توسعه، غافل بودند. بنابراین دولت‌ها باید در راستای رسیدن به پیشرفت همه جانبه، سعی در تغییر نگرش خویش برای انسان به صورت یک موجود فرهنگی داشته باشد. چرا که مبنای توسعه حقیقی و پایدار، توسعه فرهنگی بوده و زمینه‌ساز سایر ابعاد توسعه (سیاسی، اقتصادی و اجتماعی) می‌باشد.

جعفری؛ تربتی و سلیمی فر (۱۳۹۱)، پژوهشی در ارتباط با نقش اخلاق در پیشرفت اقتصادی انجام دادند، نتایج پژوهش حاکی از آن است که: توسعه جریان چند بُعدی بوده و تمام بخش‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جامعه را شامل می‌شود. حاکمیت ارزش‌های معنوی و اخلاقی بر مناسبات پیشرفت اقتصادی، هم به رشد و توسعه کمک می‌کند و هم جامعه را از پیامدها و عواقب منفی پیشرفت اقتصادی به شیوه اقتصاد متعارف که با افت ارزش‌های انسانی، نابرابری و شکاف طبقاتی به همراه می‌باشد، حفظ می‌کند.

عیسوی؛ دلشاد تهرانی و سمیعی (۱۳۹۱)، در تحقیق‌شان عوامل مؤثر بر پیشرفت اقتصادی از نگاه امام علی (ع) را با روش توصیفی - تحلیلی بررسی نمودند و نتایج تحقیق نشان می‌دهد که: امام علی علیه‌السلام، از عواملی مثل؛ آموزش، سرمایه‌گذاری، صنعت و تجارت، کشاورزی، حفظ محیط زیست و منابع، کسب درآمد حلال، نفی اسراف، ایجاد امنیت اقتصادی، نظارت و بازرسی، عدالت، نظام مالیاتی، مبارزه با فساد، و تأمین اجتماعی به عنوان عوامل مؤثر بر جهش و پیشرفت اقتصادی یاد کرده است.

ابراهیمی‌زاده جویمی و تلاشان (۱۳۹۳)، طی مطالعاتی اصول اخلاقی اقتصادی در عرصه توزیع را از منظر قرآن و احادیث بررسی نمودند و نتایج تحقیق نشان می‌دهد که: از منابع قرآن و احادیث شاخص‌های مثل اصل توجه به معنویات، اصل عدالت، اصل خیرخواهی و نفی غش، اصل احسان و اصل امانت بودن اموال، به عنوان اصول اخلاقی در توزیع استخراج شده که به کارگیری این مؤلفه‌ها در امور اقتصادی، توزیع عادلانه درآمد، رفاه عمومی و رشد اقتصادی را به ارمغان خواهد آورد.

شاه‌آبادی، داوری‌کیش، و جعفری (۱۳۹۷)، راهبرد پیشرفت اقتصادی به منظور تحقق اقتصاد مقاومتی با رویکرد نهج‌البلاغه بررسی نمودند و نتایج تحقیق نشان می‌دهد که: توجه و به‌کارگیری شاخص‌هایی چون؛ مدیریت اقتصادی، عدالت اقتصادی، ترویج و ایجاد فضای علم و دانش جهت افزایش کارایی افراد، توزیع عادلانه درآمد به منظور رفاه اقتصادی، فقرزدایی، اعتدال در تجارت و مدیریت در سرمایه، حکمرانی خوب و ایجاد فضای مناسب برای کشاورزی که از جمله عوامل پیشرفت اقتصادی می‌باشد، در تحقق اقتصاد مقاومتی در ساختار اقتصادی کشورها مؤثر هستند.

۲- پیشینه خارجی

با توجه به گستردگی موضوع تحقیق، مطالعات زیادی به ارتباط آن صورت گرفته است که بخشی از آن در زیر ارائه شده است:

کوره و همکاران^۱ (۲۰۲۱)، با مطالعات موردی چندگانه اکتشافی اثر سرمایه اجتماعی را بر کارآفرینی تحت بررسی ۲۰ روحانی مسئول کلیساها در برزیل بررسی نمودند. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که رابطه مثبت و معنادار بین سرمایه اجتماعی و کارآفرینی برقرار است.

صدر^۲ (۲۰۱۵)، طی مطالعاتی اثر سرمایه انسانی را بر توسعه اقتصادی در اوایل دوره اسلامی بررسی نموده و نتایج نشان می‌دهد که: بعد از تشکیل حکومت اسلامی و برقراری امنیت در جوامع، مهاجرت مسلمانان به شهرهای مختلف رونق گرفت، رشد جمعیت روند افزایشی داشت و آموزه‌های الهی و دینی مبتنی بر قرآن کریم به مردم آموزش داده شد و در حدود هشت سال بعد تغییرات قابل ملاحظه‌ای بر سرمایه انسانی به وجود آمد که از این طریق؛ سیستم کشاورزی، تولیدی و تجارت، رشد نمود و موجب دگرگونی اقتصاد گردید.

علیو و همکاران^۳ (۲۰۱۶)، در پژوهشی اثر سرمایه اخلاقی و مالیات را بر توسعه اقتصادی در نیجریه بررسی نموده و نتایج نشان می‌دهد که درآمد مالیاتی اسلامی برای منافع فقرا است، و از این طریق ثروت در اختیار افراد بی‌بضاعت و فقرا نیز قرار می‌گیرد و سرمایه اخلاقی را در جامعه گسترش می‌دهد. با توجه به اخلاقی بودن سیستم‌های مالیاتی در اسلام، اتخاذ سیستم مالیاتی

1. Sonita, E., Miswardi, M. & Nasfi, N.

2. Sadr, S. K.

3. Aliyu, A. A., Alkali, M. Y. & Alkali, I.

اسلامی موجب بهبود درآمدهای شده و در نتیجه منجر به توسعه اقتصادی در اقتصاد نیجریه می‌شود.

افیس و مسیسی^۱ (۲۰۲۰)، دستور کار ۲۰۳۰ سازمان ملل برای توسعه پایدار و حفاظت از محیط زیست را با تدابیر و اصول حکومت‌داری امام علی (ع) در نامه ۵۳ از نهج البلاغه، مقایسه و بررسی نمودند. نتایج نشان می‌دهد که دستور کار ۲۰۳۰ سازمان ملل در شماره ۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۸، ۱۰، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷ برای توسعه پایدار، بیشترین شباهت قابل توجهی را با بیانات حضرت در نامه ۵۳ دارد.

سونیتا، میسواردی و نسفی^۲ (۲۰۲۱)، در مطالعاتی نقش آموزش عالی اسلامی بر بهبود توسعه اقتصادی پایدار را از طریق تأسیس دانشگاه و مؤسسات اسلامی بررسی نموده‌اند. نتایج نشان می‌دهد که دین به حیث نهاد تشکیل دهنده سرمایه‌های اخلاقی، اجتماعی، معنوی و فرهنگی، بر کارآفرینی و فعالیت‌های اقتصادی اثرگذار بوده و در تحقق توسعه اقتصادی نیز رابطه نزدیک دارد.

۴- روش‌شناسی

از آنجا که تحقیق حاضر به منظور گسترش دامنه‌ای مطالعات اقتصاد اسلامی صورت گرفته است، بنابراین از لحاظ هدف، توسعه‌ای بوده و مدل جدیدی را به منظور درک بهتر پیشرفت اقتصادی و عوامل تأثیرگذار بر آن در قالب مدل دینامیکی طراحی و ارائه می‌کند. از جهت اینکه شناسایی و تبیین مجموعه عوامل و کانال‌های اثرگذار بر پیشرفت اقتصادی می‌تواند در حوزه‌های پژوهشی و سیاست‌گذاری، مؤثر و کارآمد باشد؛ از نوع تحقیق کاربردی نیز می‌باشد. این تحقیق در بخش مطالعات نظری، کتابخانه‌ای و به شیوه تحلیلی-توصیفی است که روابط علت و معلولی میان متغیرها را بر اساس رویکرد پویایی سیستم بیان می‌کند و برای درک بهتر و نمایش ساختار سیستم به صورت نمودارهای علت و معلولی از نرم افزار ونسیم^۳ استفاده می‌شود. متغیرهای اقتصادی به ویژه پیشرفت اقتصادی یک پروسه در حال گذار و پویا می‌باشد و اگر در تحلیل این متغیرها، سایر عوامل نادیده گرفته شود، نتایج صحیحی حاصل نمی‌شود. برای تحلیل سیستم‌ها،

1. IFISS, S. & MSSASSI, S.

2. Sonita, E., Miswardi, M. & Nasfi, N.

3. Vinsim

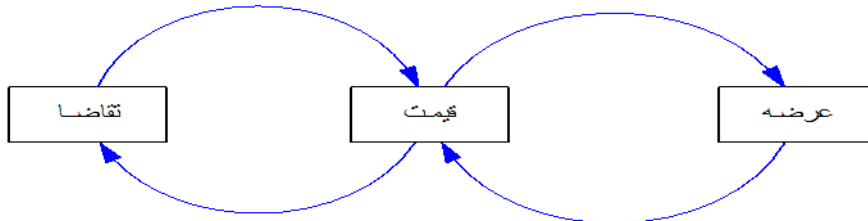
رویکرد پویایی سیستمی نظر به سایر رویکردهای رایج مناسب‌تر است. زیرا در این رویکرد، مسئله به صورت سیستمی شبیه‌سازی می‌شود و از این طریق می‌توان درستی یا نادرستی ذهنیت مدل‌ساز و مدل طراحی شده را شناسایی کرد. این رویکرد روشی برای تجزیه و تحلیل حل مسأله و شبیه‌سازی سیستم می‌باشد (بارلاس^۱، ۲۰۰۲).

در واقع رویکرد پویایی سیستمی یک روش مناسب برای تجزیه و تحلیل اجزای سیستمی است که دارای روابط علت و معلولی زیربنای منطقی و ریاضی، تأخیرات زمانی و حلقه‌های بازخورد است. نمودار علی-معلولی و نمودار جریان ابزاری است که جهت فهم بهتر مدل‌سازی سیستم‌های پویا استفاده می‌شود. پیشرفت اقتصادی یک مبحث گسترده بوده که برای روشن‌سازی و تفهیم مطالب آن، رویکرد پویایی سیستمی مؤثر پنداشته می‌شود. در این روش برای تحلیل پدیده‌ها، روابط درونی و متقابل اجزاء سیستم در طول زمان بررسی و مطالعه می‌شود. مدل‌سازی در این سیستم، زمینه را برای مدیران و سیاست‌گذاران فراهم می‌سازد تا به وظایف اصلی و تحلیل روندهای کلی توجه کنند و از نگرش جزئی به مشکلات و مسائل، دست بردارند.

یکی از مهم‌ترین گام‌های مدل‌سازی در مطالعات پویایی سیستم، رسم نمودارهای علت-معلولی می‌باشد. رسم حلقه‌های علت-معلولی در سیستم دینامیک از اهمیت بالایی برخوردار است و مترادف با دوایر بازخورد به کار برده می‌شود. در مرحله اول مدل‌سازی؛ نمودارهای علت و معلولی در تعریف اجزای اصلی مسئله و سازماندهی آن‌ها در یک چارچوب منسجم و همچنان در شناسایی حلقه‌های بازخورد تاثیر قابل ملاحظه دارد. ارتباطات علی که متغیرهای حالت، نرخ و کمکی را باهم وصل می‌کند به دو دسته تقسیم شده است. ارتباط علی نوع اول به نام جریان محفوظ یاد می‌گردد و ارتباط بین یک متغیر نرخ و یک متغیر حالت را به عهده دارد. ارتباط علی نوع دوم به نام ارتباط اطلاعاتی نامیده می‌شود و مقدار متغیرهای کمکی و نرخ را به طور همزمان با متغیرهای کمکی و حالت ایجاد می‌کند (میرقادری، ۱۳۹۴: ۱۲۹). رابطه علت و معلولی بین قیمت، عرضه و تقاضا به شکل ذیل رسم گردیده است.

1. Barlas

نشریات علمی دانشگاه جامع امام حسین (علیه‌السلام)

شکل ۱. روابط علت و معلولی عرضه، قیمت و تقاضا

یافته‌های تحقیق

با توجه به سخنان امام علی (ع) در نهج‌البلاغه و مطالعاتی انجام شده با رویکرد نهج‌البلاغه برای دستیابی به پیشرفت اقتصادی، توجه به عوامل سرمایه‌ای و کانال‌های اثرگذار آن یک امر ضروری پنداشته می‌شود؛ زیرا به طور کلی، بهبود و به‌کارگیری هر یک از سرمایه‌ها باعث کیفیت، ظرفیت و رفاه زندگی انسان‌ها می‌گردد. یعنی در هر صورت هدف توسعه و پیشرفت، سعادت و تعالی انسان بوده و با محوریت انسان، عوامل و آثار آن به بررسی و ارزیابی گرفته می‌شود. انواع سرمایه‌ای که با کانال‌های اثرگذاری آنان در این تحقیق بر پیشرفت اقتصادی بررسی می‌شود، در شکل (۲) ارائه شده است.

شکل ۲. انواع سرمایه‌ای تأثیرگذار بر پیشرفت اقتصادی از دیدگاه امام علی (ع) (با استناد از نهج‌البلاغه).

اکنون با توجه به شکل (۲) تأثیرگذاری هر یک از سرمایه‌ها بر پیشرفت اقتصادی از دیدگاه امام علی (ع)، با استناد بر نهج‌البلاغه، به‌صورت تئوریک بررسی شده و کانال‌های اثرگذاری

هر کدام بر پیشرفت اقتصادی، به صورت حلقه‌های علی- معلولی با استفاده از نرم‌افزار ونسیم^۱ ترسیم گردیده است. لازم به ذکر است که انواع سرمایه در شکل فوق، از منابع مختلف اقتصادی، نهج‌البلاغه با روش تحلیل محتوا و استنباطی استخراج شده است.

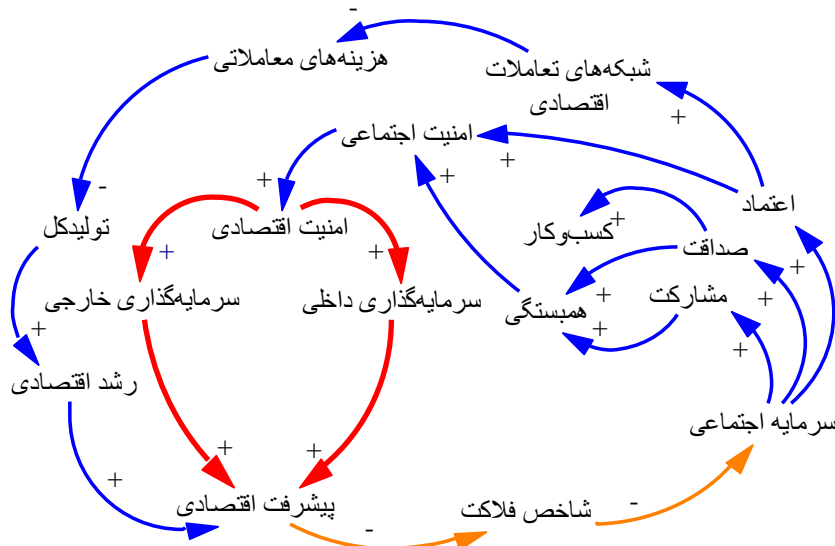
۱- سرمایه اجتماعی

سرمایه اجتماعی^۲ منابع بالفعل و بالقوه بوده که در یک شبکه‌ای از جامعه از روابط متقابل نهادینه شده و موجب برخورداری تمام اعضاء از سرمایه جمعی و خلق و گسترش اعتبار برای افراد می‌شود (بوردیو^۳، ۱۹۸۶: ۱۵). کلمن؛ سرمایه اجتماعی را به‌عنوان مجموعه روابط بین، سازمان‌ها، گروه‌ها و اجتماعات معرفی کرده که باعث ایجاد اعتماد و تسهیل کنش‌ها^۴ می‌شود (مارچ^۵، ۲۰۰۰: ۱۳)، پتنام^۶ نیز سرمایه اجتماعی را مجموعه‌ای از ویژه‌گی‌های چون اعتماد، هنجارها و شبکه‌های سازمان اجتماعی می‌داند که کارایی سازمان را از طریق تسهیل کنش‌های هماهنگ، ارتقا می‌بخشد (پتنام، ۱۹۹۳: ۹).

سرمایه اجتماعی از کانال‌های مختلف بر پیشرفت اقتصادی تأثیر می‌گذارد؛ سرمایه اجتماعی با گسترش اعتماد میان مردم، نهادینه کردن فرهنگ هنجارها، ایجاد و حفظ ارزش‌های مشترک و ایجاد شبکه‌های تعاملات اقتصادی، موجب کاهش هزینه‌های معاملاتی شده و تولید کل ناشی از کاهش هزینه، افزایش می‌یابد. همچنین سرمایه اجتماعی با ایجاد محیط امن و با ثبات ناشی از گسترش اعتماد، فرهنگ پس‌انداز و سرمایه‌گذاری را نهادینه بخشیده و زمینه را برای سرمایه‌گذاری، جذب سرمایه و رشد اقتصادی مهیا می‌سازد. بنابراین در نتیجه این سلسله، بستر رشد طولانی مدت فراهم شده و پیشرفت اقتصادی را به ارمغان خواهد آورد (قاسمی و همکاران، ۱۳۹۰: ۴۲-۴۶). کشوری با داشتن اقتصاد پیشرفته می‌تواند سرمایه اجتماعی را از طریق کنترل متغیرهای بیکاری و تورم (شاخص فلاکت)، تقویت نماید.

1. Vinsiam
2. Social Capital
3. Bourdieu
4. Actions
5. March
6. Putnam

امام علی (ع) بر اتحاد و هم‌بستگی مسلمانان تأکید زیاد داشته و آن را عامل موفقیت و سربلندی مسلمانان می‌پنداشت، که عملکرد ۲۵ ساله‌ای آن حضرت قبل از خلافت، این واقعیت را تصدیق می‌کند. چنانچه می‌فرماید: «بر شما باد به پیوستن با یکدیگر و بخشش همدیگر، مبادا از هم روی گردانید و پیوند دوستی را از بین ببرید» (نامه/۴۷) و در نکوهش تفرقه و عدم یکپارچگی می‌فرماید: «آنان که یکدیگر را وا گذاشتن و یاری نکردند، مغلوب شدند» (خطبه/۳۴). در فضای دوستی و اعتماد هم باید توجه شود تا در حق کسی غفلت نشود: «کسی که به تو گمان نیک برد، او را تصدیق کن و هرگز حق برادرت را به اعتماد دوستی که با او داری ضایع نکن» (نامه/۳۱). تفرقه و بی‌اعتمادی بنیان سرمایه اجتماعی را متزلزل می‌سازد که حضرت آن را مردود دانسته و مردم را به دوستی و اتحاد که متضمن اعتماد و انسجام عمومی می‌باشند، تشویق نموده است. در جامعه‌ای که اعتماد عمومی وجود داشته باشد، مشارکت اجتماعی و اقتصادی ناشی از اعتماد و صداقت افزایش یافته و مردم را در انتخاب و عملکرد امور، توانمند می‌سازد. چنانچه فرمودند: «کسی که از افکار و آرای گوناگون استقبال کند، درست را از غلط خوب می‌شناسد» (حکمت/۱۷۳). یعنی هر تصمیم‌گیرنده‌ای که قبل از اقدام عملی، با جمعی بخصوص با روشنفکران و علما تبادل نظر کند، ریسک و درصد خطای فعالیت و عملکرد آن کمتر خواهد بود. طوری که حضرت به والی خود فرمودند: «در تصمیم‌گیری‌های مهم سیاسی و اداری، با نخبگان و عالمان مشورت کن» (نامه/۵۳).

نمودار ۱. کانال‌های اثرگذاری سرمایه اجتماعی بر پیشرفت اقتصادی

۲- سرمایه انسانی

مهم‌ترین مؤلفه‌های سرمایه انسانی^۱، سلامت و آموزش می‌باشد. تقویت سلامت و زمینه‌سازی آموزش و تحصیلات افراد، یکی از اهداف پیشرفت اقتصادی بوده که در نتیجه کاهش فقر و بهبود روند توزیع درآمد به وجود می‌آید و بهبود این دو مؤلفه در قالب سرمایه انسانی، میزان بهره‌وری را اثرپذیر کرده و منجر به افزایش درآمدهای خانوار و کشور می‌شود (بختیاری و میسمی، ۱۳۹۰: ۵).

سرمایه انسانی از کانال‌های مختلفی بر پیشرفت اقتصادی تأثیر می‌گذارد. سرمایه‌گذاری در منابع انسانی، منجر به گسترش تخصص، افزایش توان تولیدی افراد و افزایش بهره‌وری نیروی کار شده که با ایجاد این دگرگونی، تقاضا برای نیروی کار، اشتغال و محصول افزایش می‌یابد و در نتیجه به روند تولید سرعت می‌بخشد. از طرفی افزایش قابلیت در سرمایه انسانی زمینه جذب

1. Human Capital

نشریات علمی دانشگاه جامع امام حسین (علیه‌السلام)

تکنولوژی جدید و استفاده از آن را مهیا می‌سازد و از این طریق باعث افزایش بهره‌وری کل اقتصاد، ایجاد نوآوری و افزایش تولید ناخالص داخلی می‌شود (دهقان شبانی و همکاران، ۱۳۹۵: ۴) که افزایش تولید ملی در بلندمدت پیشرفت اقتصادی را به وجود خواهد آورد و کشوری با اقتصاد توسعه یافته می‌تواند از طریق بالا بردن کیفیت خدمات آموزشی و بهداشتی، سرمایه انسانی را ارتقاء دهد.

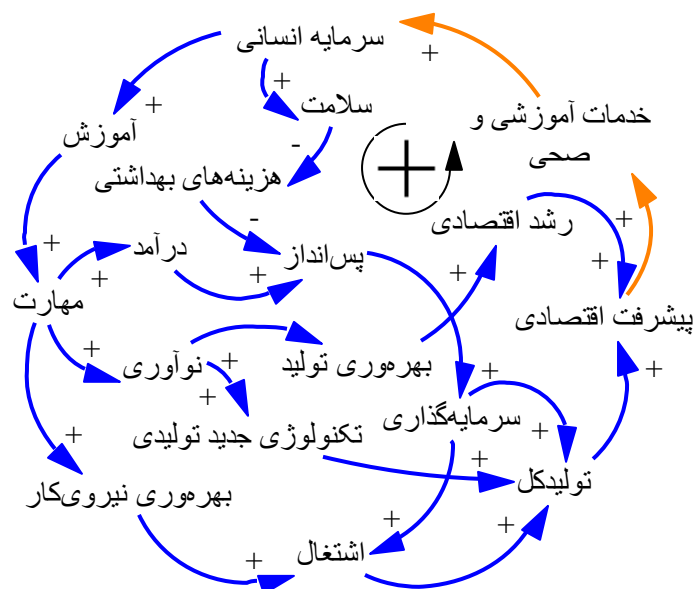
امام علی (ع) علم و دانش را نوعی از سرمایه انسانی می‌داند چون سرمایه فیزیکی بقائی ندارد و با استفاده کردن، با کاهش ارزش مواجه می‌شود، درحالی که استفاده بیشتر از علم و دانش، به بقاء و ارزش آن می‌افزاید. حضرت به این ارتباط می‌فرماید: «دانش بهتر از مال است زیرا علم نگهبان توست و مال را تو باید نگهبانی کنی، علم با بخشش فزونی می‌گیرد و مقام و شخصیتی که با مال به دست آمده با نابودی مال، نابود می‌گردد» (حکمت/۱۴۷).

همچنین حضرت، موفقیت در برنامه‌های حکومت‌داری و اصلاح بلاد و آبادانی کشورها را در گرو توانمندی سرمایه انسانی یعنی علم و دانش می‌داند. ایشان خطاب به مالک اشتر می‌فرماید: «برای اصلاح امور بلاد با دانشمندان و حکیمان فراوان گفت‌وگو کن» (نامه/۵۳).

امام علی (ع) افزایش قابلیت و مهارت سرمایه انسانی را جزء وظایف حکام بر شمرده که از طریق اخذ مالیات، خدمات آموزش و پرورش را برای مردم فراهم سازند. چنانچه می‌فرماید: «ای مردم! به درستی که مرا بر شما حقی و شما را نیز بر من حقی است؛ اما حق شما بر من، خیرخواهی برای شما، افزون بر ثروت‌ها و آموزش و پرورش شما است تا در نادانی نمانید و آگاه شوید» (خطبه/۲۴).

از دید اقتصادی به گفته‌های حضرت، چنین نتیجه‌گیری می‌شود که؛ آموزش و پرورش باعث افزایش مهارت و تخصص نیروی انسانی شده و دامنه‌ای خلاقیت و نوآوری را گسترش می‌دهد و با افزایش نوآوری‌ها، میزان بهره‌وری و رشد اقتصادی افزایش یافته و زمینه را برای پیشرفت اقتصادی فراهم می‌سازد که این جریان را اقتصاد توسعه امروزی نیز با پیشکش مفهوم اقتصاد دانش‌بنیان، تأیید می‌کند. حضرت توسعه‌ای سلامت را نیز که یکی از مؤلفه‌های سرمایه انسانی است، عامل بهره‌وری می‌داند و فرموده: «در ارزاقشان (کارگذاران) بیفزای؛ زیرا فراوانی ارزاق، آنان را بر اصلاح خود نیرو می‌دهد» (نامه/۵۳).

نمودار ۲. کانال‌های اثرگذاری سرمایه انسانی بر پیشرفت اقتصادی

۳- سرمایه معنوی

سرمایه معنوی^۱ عبارت از مجموعه‌ای از ظرفیت‌های ذهنی که به هوشیاری، یکپارچگی و کاربرد انطباقی بخش‌های معنوی و جهان مافوق وجودی شخص، کمک می‌کند و باعث شناسایی عالم مافوق، افزایش تفکر و معنا و سلطه حالت‌های معنوی می‌شود (کینگ^۲، ۲۰۰۸: ۵۶). از نظر تاریخی تابحال گونه‌های متفاوتی از سازه‌ها با محتوای معنوی مطرح شده، که یکی از جدیدترین آن‌ها سرمایه معنوی است (واتفورد^۳، ۲۰۰۷: ۱۵). معنویت در محیط کاری می‌تواند برای سازمان‌ها، انسانیت و برای اجتماع، فعالیت و برای محیط، مسئولیت به ارمغان آورد (گیبونس^۴، ۲۰۰۱: ۵۳). با توجه به تعاریف سرمایه معنوی، می‌توان این امکان را در چند طبقه، یعنی سرمایه معنوی به‌عنوان

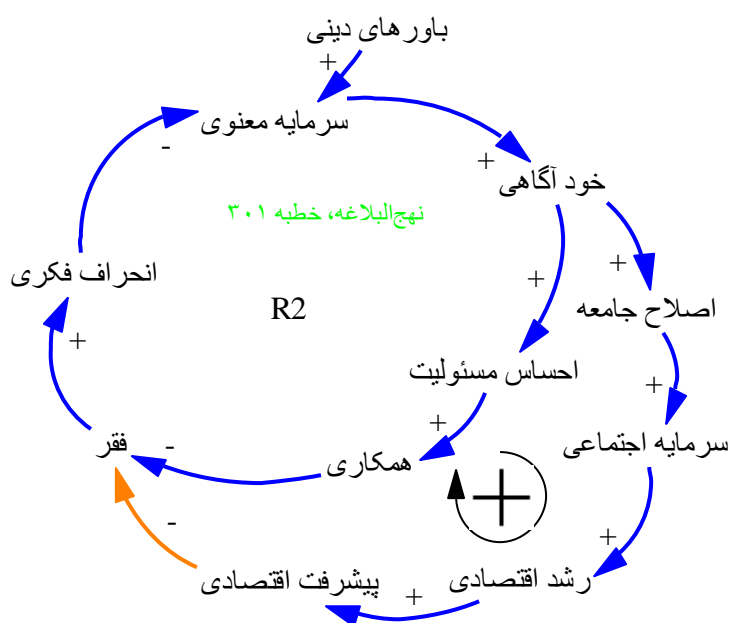
1. Spiritual Capital
2. King
3. Watford
4. Gibbons

سرمایه دینی، به‌عنوان معنی بخش به زندگی و به‌عنوان دل‌بستگی به خداوند قرار داد (گراسیا، ۲۰۱۲: ۱۲۲).

سرمایه معنوی باعث می‌شود که انسان در تمامی شرایط، اخلاق و وجدان خود را ناظر بر اعمال و رفتارش بداند؛ بنابراین افراد از قابلیت‌های سرمایه انسانی خود برای آسیب زدن به دیگران استفاده نمی‌کند و از جانبی سرمایه معنوی با نهادهای نهادینه کردن جنبه‌های مثبت سرمایه اجتماعی مانند اعتماد، دسترسی به علم و اطلاعات و مشارکت، در اندیشه و باورهای افراد، جنبه‌های منفی آن را کنترل می‌کند و باعث می‌شود تا سرمایه‌های فیزیکی، انسانی و اجتماعی در راستای بهبود فضای اقتصادی و اجتماعی، تأثیرگذار باشند (مهرگان و دلیری، ۱۳۸۹: ۶۹). سرمایه معنوی با رشد معنویت و اخلاق در افراد باعث تقویت خودآگاهی، نوع دوستی، توانایی تغییر چارچوب‌های ذهنی و ایجاد احساس رسالت شده و خود را برای رفع مشکلات جامعه و کمک به فقرا مسئول می‌دانند، که نهادهای شدن این احساس در فضای عملی باعث اصلاح جامعه، کاهش فقر و انکشاف متوازن شده و برای دستیابی به رفاه عمومی و پیشرفت اقتصادی فرهنگ‌سازی می‌کند (عزتی، ۱۳۸۶: ۱۱).

در شرایط پیشرفت اقتصادی نیز می‌توان از طریق کاهش فقر، انحرافات فکری را از بین برد و سرمایه معنوی را حمایت کرد. همچنین خودآگاهی یکی از مؤلفه‌های سرمایه معنوی می‌باشد؛ یعنی آگاهی از افکار، اعتقادات، ارزش‌ها، انگیزه‌ها، ضعف و قوت خود، که هم باعث اصلاح و نظم در زندگی فردی می‌شود و هم انسجام و امنیت اجتماعی را به ارمغان می‌آورد. امام علی (ع) به این ارتباط می‌فرماید: «ای بندگان خدا، آن کس که نسبت به خود خیرخواهی او بیشتر است، در برابر خدا، از همه کس فرمان‌بردارتر است و آن کس که خویشتن را بیشتر می‌فریبد، نزد خدا گناهکارترین انسان‌ها است» (خطبه/۸۶). در جای دیگری می‌فرماید: «دانا کسی است که اندازه و قدر خود را بشناسد و برای نادانی کسی همین بس که اندازه خود را نداند» (خطبه/۱۰۳) و یا: «کسی که از خود حساب کشد، سود می‌برد و آن که آگاهی یابد، می‌فهمد و آن که بفهمد، دانش آموخته است» (حکمت/۲۰۸).

حضرت در نامه‌ای به والی مصر (مالک اشتر) از سرمایه معنوی در حکومت‌داری و مدیریت جوامع به منظور مبارزه با مفاسد اقتصادی و اجتماعی یاد می‌کند؛ کارگذاران دولتی را از میان مردمی با تجربه و باحیا از خاندانی پاکیزه و با تقوا، که در مسلمانی سابقه‌ای درخشانی دارند، انتخاب کن زیرا اخلاق آنان گرامی‌تر و آبرویشان محفوظ‌تر و طمع‌ورزی ایشان کمتر و آینده‌نگری آنان بیشتر است (نامه/۵۳).

نمودار ۳. کانال‌های اثرگذاری سرمایه معنوی بر پیشرفت اقتصادی

۴- سرمایه اخلاقی

سرمایه اخلاقی^۱ مجموعه‌ای از کردارها، رفتارها، اصول و ارزش‌های می‌باشد که از نهاد دین منشأ گرفته و از محدود مؤلفه‌هایی است که در منابع دینی اسلام بیشتر بر آن تأکید شده و از نهادینه کردن آن در امور مختلف سیاسی، اقتصادی و اجتماعی به‌عنوان عامل مؤثر بر ایجاد نظم و

انسجام عمومی و اصلاح جوامع یاد شده است. بر سرمایه اخلاقی و ارتباط آن با بخش‌های اقتصادی و اجتماعی، دو نهاد دین و دولت اثرگذار بوده که دین عامل ایجادکننده و دولت عامل اجرایی و تطبیق‌کننده سرمایه اخلاقی می‌باشند (دشتی، ۱۳۷۹: ۱۰).

از آنجا که عملکرد افراد از سرمایه اخلاقی اثرپذیر است پس سرمایه اخلاقی جنبه‌های مختلف اجتماعی و اقتصادی را ناشی از عملکرد افراد، اثرپذیر کرده و بر پیشرفت اقتصادی از زمینه‌های مختلفی اثر می‌گذارد. افراد می‌کوشد تا در زندگی فردی و اجتماعی طبق باورها و اعتقادات دینی‌شان طوری عمل کنند که با حفظ ارزش‌های اخلاقی، رضایت خداوند را کسب کنند. در این صورت جامعه از رذایل اخلاقی و آسیب‌های اجتماعی بدور بوده و در ضمن اصلاح بنیان‌های اجتماعی، امنیت پایدار که لازمه رشد و پیشرفت اقتصادی است، برقرار خواهد بود.

از طرفی با گسترش مؤلفه‌های سرمایه اخلاقی، میزان کسب و کار و درآمد نیز بهره‌وری بیشتر داشته و از این طریق تولید کل نیز افزایش می‌یابد. کانال اثرگذاری دیگری سرمایه اخلاقی بر پیشرفت اقتصادی، عدالت می‌باشد که عدالت از نگاه امام علی (ع) حوزه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و بیت‌المال را شامل می‌شود (رجایی و معلمی، ۱۳۹۲: ۷۸-۸۵). با تأمین عدالت توسط نهاد دولت، جامعه به صورت متعادل و متوازن ترقی نموده و رفاه عمومی ناشی از توزیع عادلانه درآمد، که زمینه ساز پیشرفت اقتصادی می‌باشد، محقق خواهد شد. قرآن کریم که منبع اصلی نهاد دین اسلام می‌باشد، می‌فرماید: «اموال یکدیگر را به ناشایست مخورید و آن را به رشوه به حاکمان ندهید تا بدان سبب اموال گروهی دیگر را به ناحق بخورید و شما خود می‌دانید» (بقره/ ۱۸۸)، که تطبیق این آموزه در اصلاح امور اجتماعی و اقتصادی مؤثر می‌باشد.

در جایی دیگر، به منظور اصلاح و امنیت جامعه، انسان‌ها را به همکاری در زمینه‌های مثبت تأکید نموده و می‌فرماید: «در کارهای نیک و تقوا باهم همکاری کنید و در گناه و دشمنی همکاری ننمایید» (مائده/ ۲). از آنجا که سرمایه اخلاقی دربرگیرنده تمام عملکرد افراد در امور مختلف می‌باشد، حفظ ارزش‌های اخلاقی در امور اقتصادی نیز مهم بوده و به این ارتباط، قرآن کریم فرموده: «بر این رسالت اجری از شما نمی‌طلبم، اجر من جز بر پروردگار جهانیان نیست، پیمان‌ها را تمام دهید و از کم‌فروشان نباشید و با ترازوی درست بسنجید» (شعراء/ ۱۸۰-۱۸۲)، یعنی ارزش‌های اخلاقی ناشی از اعتقادات دینی برای افراد اجازه تقلب و ظلم به دیگران را نمی‌دهد.

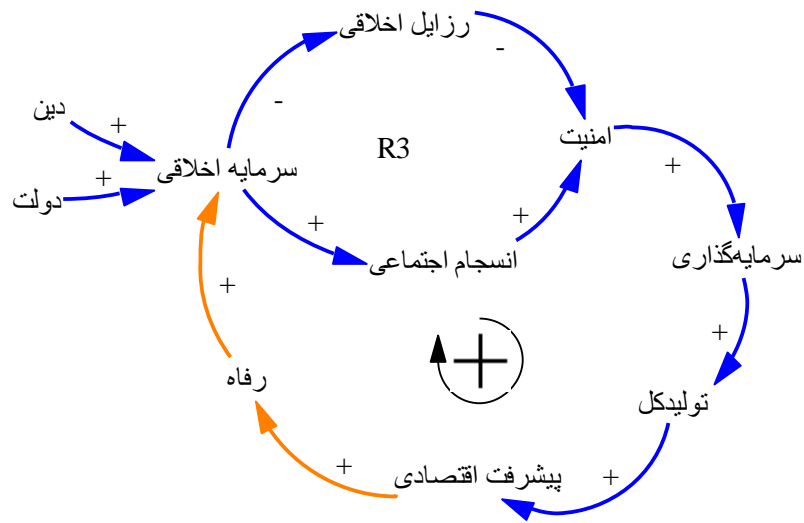
سرمایه اخلاقی فعالیت‌های اقتصادی افراد را در چهارچوبی که از طرف دین اسلام مجاز دانسته شده، روا می‌پندارد و عملکرد غیر این را مردود می‌داند. طوری که در سوره نور می‌فرماید: «مردانی که نه تجارت و نه دادوستدی آن‌ها از یاد خدا و برپاداشتن نماز و دادن زکات غافل نمی‌کند و همچنین افراد می‌دانند که بابت هر چیز از هر راهی و به هر شکلی نباید کسب سود و مزد نمایند و از کم‌فروشی و از کاهش کمیت و کیفیت کار نیز بپرهیزند» (نور/ ۳۷).

با مرور بر تاریخ زندگی و عملکرد امام علی (ع) دریافت می‌شود که حضرت هم به‌عنوان حامل نهاد دین و هم به‌عنوان نهاد دولت در تطبیق مؤلفه‌های سرمایه اخلاقی در زندگی فردی و اجتماعی عمل نموده و توجه به آن را مهم قلمداد کرده است. طوری که فرمودند: «به خوی‌های بزرگوارانه‌ای با ارزش و کارهای پسندیده، رفتار ستوده‌ی ماندگار، پاس داشت حق همسایگی، فرمانبرداری از نیکی، بزرگ شمردن گناه خونریزی، فرو خوردن خشم و پرهیز از تبهکاری در زمین، تعصب بورزید» (خطبه/ ۱۹۲). که عمل کردن به این ارزش‌ها، جامعه را در امور مختلف شکوفا نموده و امنیت زندگی اجتماعی را به ارمغان می‌آورد. حضرت دو شاخص قناعت و اخلاق پسندیده را عامل ثبات سیاسی و نعمت بزرگ می‌داند و می‌فرماید: «قناعت دولتمردان را بسنده و خوی نیک نعمتی پایدارنده است» (حکمت/ ۲۲۹).

امام علی (ع) زبان را عامل اصلی بد یا خوش اخلاقی در سرمایه اخلاقی می‌داند و می‌فرماید: «مبادا اخلاق نیک را درهم شکنید و آن را به اخلاق بد مبدل سازید. زبان منشأ تبلور بد اخلاقی یا خوش اخلاقی در زندگی است پس زبان خود را مهار نگهدارید و چنان که رسول خدا گفته است؛ ایمان هیچ بنده‌ای بر راه راست استوار نماند تا دل او استوار گردد و دلش استوار نشود تا این که زبان او به استواری گراید» (خطبه/ ۱۶۷).

در زمینه دیگری حضرت اخلاق نیکو با مردم را برای سود دنیوی و اخروی چنین فرمودند: «با مردم طوری آمیزش و رفتار نمائید که اگر در آن حال مردید در جدایی شما بگریند و اگر زنده ماندید، خواهان معاشرت با شما باشند» (حکمت/ ۹). با توجه به سخنان حضرت، اخلاق نیک باعث ایجاد روابط دوستانه و اعتماد بین افراد یک جامعه شده و انسجام اجتماعی را به وجود می‌آورد. با وجود نظم در جامعه ناشی از سرمایه اخلاقی، میزان حاکمیت قانون و اثر بخشی دولت

در امر تأمین امنیت به جهت بهبود فضای اقتصادی ایجاد شده و شکوفایی اقتصادی را زمینه‌سازی خواهد کرد.

نمودار ۴. کانال‌های اثرگذاری سرمایه اخلاقی بر پیشرفت اقتصادی

۵- سرمایه فرهنگی

هرسکوویتس^۱ می‌گوید؛ سرمایه فرهنگی^۲ مجموعه‌ای از نگرش‌ها، باورها، رفتارها، دانش‌ها، ارزش‌ها، تمایلات، عواطف، اندوخته‌ها و مقاصد که شیوه زندگی هر ملت را مشخص می‌کند. هر تغییر و ترقی حاصل یک نگرش خاص است که بدون این نگرش خاص، پیشرفتی ممکن نیست و این نگرش بیانگر وجود فرهنگ مناسب برای پیشرفت است. هدف پیشرفت، تعالی و رفاه انسان است پس محور پیشرفت، انسان است. مجموعه‌ای از فعالیت‌های اقتصادی افراد که با نگرش‌ها، سلیقه‌ها، انتخاب‌ها و معیارهای متفاوتی منجر به پیشرفت اقتصادی می‌گردد، نشان‌دهنده ارتباط تنگاتنگ میان سرمایه فرهنگی و پیشرفت اقتصادی است (موسائی، ۱۳۷۳: ۶۸). بنابراین

1. Herskovits
2. Cultural Capital

سرمایه فرهنگی ابزاری برای پیشرفت مادی نیست، بلکه غایت و هدف توسعه‌ای است که در زمینه‌های همه‌جانبه زندگی انسان‌ها معنی و شکوفایی می‌بخشد (رزاقی، ۱۳۷۸: ۱۴۸).

نگرش‌ها و باورهای انسان، افکار آنان را تشکیل می‌دهد و افکار انسان، رفتار، عملکرد و فعالیت‌های انسان را شکل می‌دهد. بنابراین امام علی (ع) عملکرد انسان را متأثر از فرهنگ مناسب در ارتباط با اقتصاد و پیشرفت اقتصادی، شامل مؤلفه‌های کار و تولید، میانه‌روی و عدم مصرف‌گرایی، درآمد حلال و نفی اسراف و تبذیر می‌داند (سمیعی و همکاران، ۱۳۹۱: ۸۰) و سرمایه فرهنگی به وسیله این مؤلفه‌ها بر پیشرفت اقتصادی اثر می‌گذارد.

حضرت، کاروتلاش را عامل خودکفایی می‌داند و فرمودند: «بار خدایا ما را بی‌نیاز فرما از این که دست نیاز به سوی غیر تو آوریم» (کلام/ ۹۱) و یا؛ «خرسند نمی‌شوم اگر از کار دنیا، سراسر بی‌نیاز گردم؛ زیرا من از بیکارگی بیزارم» (ابن ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ق: ۳۳۵). اهمیت دادن به کار و تلاش و نکوهش سستی و تنبلی، باعث افزایش درآمد و قدرت خرید شده و در اثر افزایش رفاه خانواده‌ها و جامعه، در بلندمدت دسترسی به پیشرفت اقتصادی محقق خواهد شد.

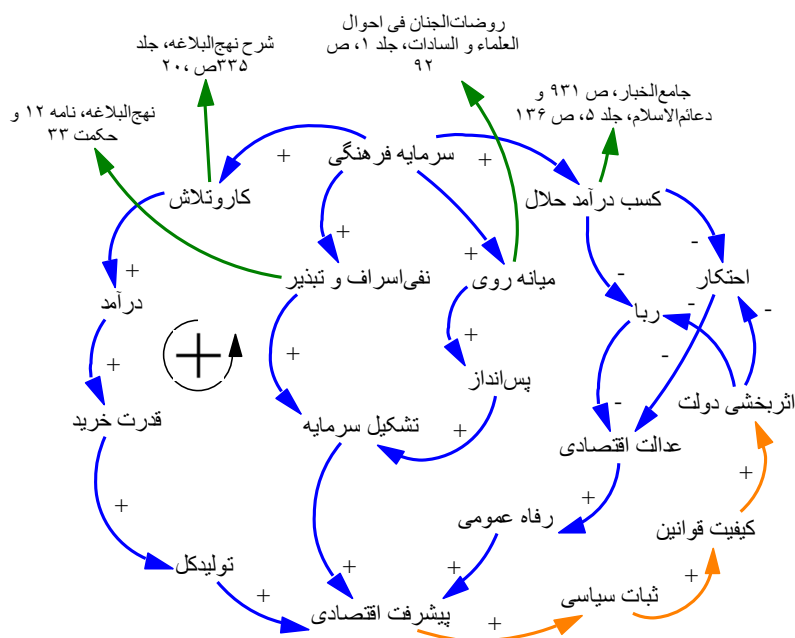
مؤلفه میانه‌روی نیز در نتیجه یک نگرش فرهنگ مناسب به وجود می‌آید و به سرمایه فزونی می‌بخشد. امام علی (ع) خطاب به فرزندش امام حسن (ع) می‌فرماید: «از طلب دنیا بکاه و در کسب مال، اعتدال و میانه‌روی را رعایت کن که بسا طلبی که به نابودی سرمایه انجامد» (نامه/ ۳۱) و «آنکه میانه‌روی گزید، درویش نگردید» (حکمت/ ۱۴۰). میانه‌روی ناشی از نگرش‌های سرمایه فرهنگی، باعث افزایش پس‌انداز و سرمایه‌گذاری گردیده و با افزایش تولید کل، رفاه جامعه در بخش‌های مختلف به وجود می‌آید که این خود نمایانگر پیشرفت اقتصادی می‌باشد.

کانال دیگری که از سرمایه فرهنگی حاصل می‌شود و بر پیشرفت اقتصادی اثر می‌گذارد؛ مؤلفه‌ی کسب درآمد حلال است. حضرت فرمودند: «خوشا به حال کسی که نزد خود خوار ولی کسب‌اش پاک است» (حکمت/ ۱۲۳). همچنین حضرت، احتکار و ربا را در فعالیت‌های اقتصادی، مردود می‌داند: «از احتکار جلوگیری کن، کما اینکه رسول‌الله از آن منع می‌کرد ... هر کسی بعد از نهی تو اقدام به احتکار کند او را مجازات کن، اما در مجازات او از حد الهی دور مشو» (نامه/ ۵۳) و یا؛ «کسی که خرید و فروش کند و با مسائل شرعی آشنایی نداشته باشد، گرفتار ربا شده و رباخوار جاییش به دوزخ است» (دیلمی، ۱/ ۵۰۰). با توجه به سخنان حضرت، نتیجه‌گیری می‌شود

که تلاش برای کسب و درآمد حلال هم انگیزه افراد را برای کوشش و تلاش به کار بیشتر می‌کند و هم در راستای فعالیت‌ها، برای هیچ‌کسی ضرر و زیانی وارد نمی‌شود. که هر دو هدف به رشد اقتصادی توأم با ترقی عدالت‌محور منجر شده و توسعه همه‌جانبه را ایجاد خواهد کرد. از آنجا که پیشرفت اقتصادی در یک کشور، پیشرفت و ثبات سیاسی را به همراه دارد، و میزان کیفیت قانون از طریق کانال ثبات سیاسی به وجود آمده و اثر بخشی دولت را در زمینه تطبیق قوانین ارتقاء می‌بخشد. در چنین شرایطی، سرمایه‌گذاران و کارآفرینان نمی‌توانند فعالیت‌های فسادگونه را به اشکال احتکار و ربا انجام دهند. بنابراین نقش و دخالت دولت، عدالت اقتصادی و اجتماعی را تحقق بخشیده و کشور را به سمت پیشرفت اقتصادی رهنمونی می‌کند.

امام علی (ع) در خصوص نفی اسراف و تبذیر، که برگرفته از سرمایه فرهنگی است می‌فرماید: «به درستی که بخشیدن این مال در غیر حق آن، اسراف و تبذیر است» (سقفی، ۱۳۷۴: ۳۸) و «دست و دل باز باش ولی بیهوده خرج مکن» (حکمت / ۳۳). هر گونه دخل و خرج، پخش و توزیع مال را به طور بیهوده، اسراف و تبذیر است که توانمندی اقتصادی افراد را در بلندمدت کاهش می‌دهد و نفی آنان به تشکیل سرمایه، سرمایه‌گذاری و پیشرفت اقتصادی اثر مثبت می‌گذارد.

نمودار ۵. کانال‌های اثرگذاری سرمایه فرهنگی بر پیشرفت اقتصادی

۶- سرمایه طبیعی

سرمایه طبیعی به منابع طبیعی و آنچه در محیط زیست برای ادامه حیات لازم است، اطلاق می‌شود (منسینی و همکاران^۱، ۲۰۱۷). این سرمایه شامل؛ منابع آبی، خاک مرغوب، معادن، انرژی‌های فسیلی، موقعیت جغرافیایی، کشاورزی، صنعت، و غیره می‌باشد (غفاری فرد و حاذق، ۱۳۹۹: ۲). که رابطه مثبت میان سرمایه طبیعی و رشد و پیشرفت اقتصادی وجود دارد (بهبودی و همکاران^۲، ۲۰۰۹)، زیرا هر کدام از مؤلفه‌های سرمایه طبیعی بر رشد و پیشرفت اقتصادی اثرگذار است. مثلاً آب و خاک مایه حیات بشر بوده و یک کشوری با داشتن منابع آب و خاک بهتر، در زمینه کشاورزی و ارزش افزوده آن نیرومند بوده که در تحکیم وزن ژئوپلیتیک کشور نیز مؤثر خواهد بود. طوری که خداوند می‌فرماید: «آب و خاک، ماده نخست آفرینش انسان‌اند» (فرقان/

1. Mancini et al

2. Behboodi et al

نشریات علمی دانشگاه جامع امام حسین (علیه‌السلام)

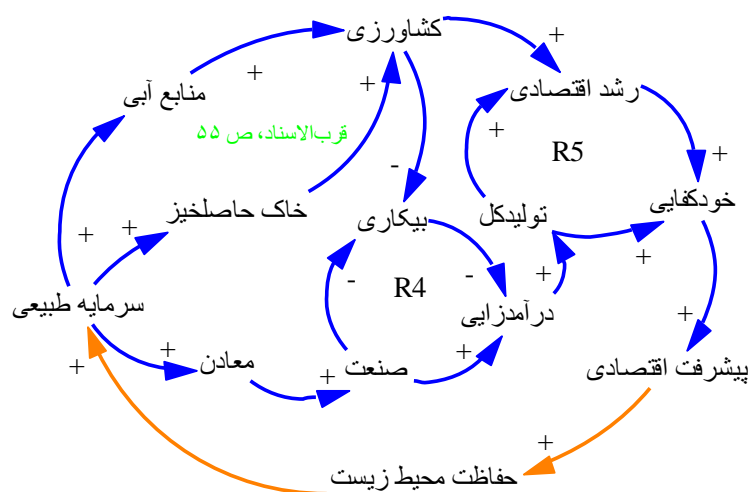
(۵۴)، «مخصوصاً آب که ماده نخست آفرینش هر موجود زنده در زمین و مایه حیات زمین است» (نور/ ۴۵).

در اثر استفاده مطلوب از آب و خاک حاصل خیز در کشور، فعالیت‌های کشاورزی رونق یافته و خدمات ناشی از گسترش فعالیت‌های کشاورزی زمینه‌های شغلی بیشتر را در جامعه مهیا می‌سازد. با اشتغال مردم در بخش کشاورزی، بیکاری در جامعه کاهش یافته و خانوارها از درآمدهای عاید شده به گسترش کارها و فعالیت‌های اقتصادی اقدام می‌کنند (حلقه R۱). استخراج منابع معدنی و استفاده از آن در بخش‌های تولید و عملیات، ایجاد ارزش افزوده کرده و تولید کل را افزایش می‌دهد. توجه و به کارگیری منابع کشاورزی و صنعت که متشکل از سرمایه طبیعی می‌باشند، رشد اقتصادی را در طول‌المدت حفظ نموده و خودکفایی اقتصادی را در پی خواهد داشت؛ خودکفایی ناشی از ظرفیت‌های داخلی، پیشرفت اقتصادی را تحقق می‌بخشد (حلقه R۲).

همین‌طور تمام عنصرهای موجود در طبیعت، بخشی از سرمایه طبیعی بوده و هر کدام به نوبه خود و به دلیلی به‌عنوان کانال‌های اثرگذار بر پیشرفت اقتصادی نقش ایفا می‌کنند. سرمایه طبیعی منبع اصلی برای دستیابی به پیشرفت اقتصادی در کشورهای در حال توسعه و منبع کمکی برای برقراری توسعه پایدار در کشورهای توسعه یافته می‌باشد. از آنجا که فعالیت‌های انسان در بخش‌های مختلف از نگرش‌های فکری و ارزش‌های حاکم در آن جامعه، اثرپذیر است، با وجود این اصل در منابع دین اسلام که منشأ نگرش‌های رفتاری مسلمانان‌اند، انسان‌ها را در جهت آبادانی طبیعت تشویق و فرمان داده است: «او است که شما را از زمین آفرید و آبادی آن را به شما وا گذاشت» (هود/ ۶۱) و پیامبر می‌فرماید: «هر مسلمانی که درختی به کاردت یا کشاورزی کند، در برابر هر مقدار از آن که انسان‌ها یا حیواناتی بخورد، خداوند پاداشی چون پاداش صدقه به وی خواهد داد» (النوری الطبرسی، ص ۴۶۰). این توصیه پیامبر در ضمن اینکه پیام اخروی دارد، مردم را جهت آبادانی طبیعت و استفاده از آن، انگیزه می‌دهد؛ زیرا سرمایه‌های طبیعی در جوامع، محدود بوده و نیازهای بشریت نامحدود و تمام نشدنی است. بنابراین آنان تلاش می‌کردند تا پایداری منابع طبیعی را از طریق گسترش فرهنگ توجه به طبیعت، ایجاد کنند. امام علی (ع) ۲۵ سال از عمر خود را صرف نخلستان و کانال‌های آبی برای درخت کاری و آبادانی شهر مدینه و بصره کرد و مردم را نیز به کار و تحصیل معاش تشویق می‌کرد. از این جهت یکی از اهداف

توسعه و پیشرفت، عمران و آبادانی است که باعث رونق و افزایش تولید و درآمد کسبه کار و فعالان اقتصادی می گردد. با افزایش درآمدهای مردم، درآمدهای دولت ناشی از دریافت مالیات نیز افزایش می یابد.

حضرت فرمودند: «هر مؤمنی زمینی را آباد کند، از آن او است» (تهذیب الاحکام، ۱۴۵/۴) و یا فرمودند: «زمین به وسیله باغ های زیبا همگان را به سرور و شادی دعوت می کند و بینندگان را به وجد می آورد» (خطبه / ۹۱). که این سخنان حضرت نیز حکایت از اهمیت سرمایه طبیعی و انگیزه دهی برای حفظ و گسترش آن دارد. همچنان رونق و گسترش فعالیت های اقتصادی در یک کشور، زیرساخت و زمینه می طلبد که آبادانی و وجود سرمایه طبیعی بهتر، زمینه خوبی برای گسترش فعالیت های اقتصادی و جذب سرمایه گذاری های خارجی فراهم خواهد کرد. امام علی (ع) کسانی را که زمین های زراعتی و سلامت جسمی دارند؛ ولی در اثر تنبلی و سستی در امر رفع نیازهای زندگی ناتوان هستند را نکوهش کرده و می فرماید: «کسی که آب و خاک در اختیار دارد و نیروی انسانی خود را برای بهره برداری از آن به کار نمی بندد و با فقر و گدایی زندگی می کنند، نفرین و لعنت بر او باد» (قرب الاسناد، ص ۵۵).

نمودار ۶. کانال های اثر گذاری سرمایه طبیعی بر پیشرفت اقتصادی

نتیجه‌گیری

به لحاظ اینکه مفهوم پیشرفت اقتصادی یک مبحث کمی، کیفی و ارزشی می‌باشد، تمامی متغیرهای اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی می‌توانند در جهت تحقق آن اثرگذار باشند. در این تحقیق انواع سرمایه‌ها به عنوان عوامل اثرگذار بر پیشرفت اقتصادی مطالعه گردیده‌اند و به منظور تبیین بهتر، کانال‌های اثرگذاری هر کدام از سرمایه‌ها بر پیشرفت اقتصادی با روش علت و معلولی با رویکرد پویایی سیستمی توسط نرم‌افزار ونسیم ترسیم و توضیح گردیدند. پیشرفت یک مفهوم کیفی و ارزشی بوده و برای همین تا به حال تعریف مشخصی در خصوص آن صورت نگرفته است. مفهوم پیشرفت دربرگیرنده تمام بخش‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی می‌باشد که با شاخص‌های صرفاً اقتصادی نمی‌توان آن را تعریف و ارزیابی کرد؛ زیرا پیشرفت اقتصادی بخشی از پیشرفت جامعه می‌باشد. به طور کلی، پیشرفت اقتصادی به حالتی گفته می‌شود که افزایش درآمد سرانه و رفاه عمومی در جامعه تحقق یابد. با توجه به جهان‌بینی اسلام، پیشرفت اقتصادی جریانی است که در آن با استفاده از اندیشه‌های عقلانی و جامع‌نگر و برآمده از حقایق هستی، علوم و فنون پیشرفته از منابع مادی و انسانی جامعه در راستای تحقق رفاه انسان و دستیابی به عزت و کمال شایسته مقام انسان، استفاده مطلوب صورت گیرد. از توسعه و پیشرفت در منابع دینی مثل قرآن، نهج البلاغه و حدیث، از مفاهیم چون؛ عمران و آبادانی، احیای زمین، سرمایه‌گذاری - کشاورزی؛ و از پیشرفت اقتصادی از مفاهیمی چون؛ رفاه، گشایش در معیشت زندگی و افزایش درآمد یاد شده است.

به نسبت ارزشی بودن مفهوم توسعه یا پیشرفت، عوامل مختلفی بر آن اثرگذار هستند که در این تحقیق عوامل سرمایه‌ای پیشرفت اقتصادی شامل (سرمایه اجتماعی، سرمایه انسانی، سرمایه معنوی، سرمایه اخلاقی، سرمایه فرهنگی و سرمایه طبیعی) از نگاه امام علی (ع) بررسی شده و کانال‌های اثرگذاری این سرمایه‌ها بر پیشرفت اقتصادی با حلقه‌های علی - معلولی پویایی سیستمی ترسیم گردیده است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که: سرمایه اجتماعی از طریق کانال‌های (اعتماد، مشارکت، هم‌بستگی، امنیت اجتماعی، امنیت اقتصادی و سرمایه‌گذاری) بر پیشرفت اقتصادی اثر می‌گذارد. سرمایه انسانی از طریق کانال‌های (سلامت، آموزش، تخصص و مهارت، بهره‌وری

نیروی کار، بهره‌وری تکنولوژی و افزایش تولید) بر پیشرفت اقتصادی اثر می‌گذارد. سرمایه معنوی از طریق کانال‌های (باورهای دینی، خودآگاهی، اصلاح جامعه، استفاده از جنبه‌های مثبت سرمایه اجتماعی، احساس مسئولیت در قبال جامعه، همکاری و کاهش فقر) بر پیشرفت اقتصادی اثرگذار است. سرمایه اخلاقی توسط کانال‌های (کاهش رذایل اخلاقی، انسجام اجتماعی، امنیت و تولید ناخالص داخلی) بر پیشرفت اقتصادی اثرگذار است. سرمایه فرهنگی از طریق کانال‌های (کار و تولید، میانه‌روی، کسب درآمد حلال، نفی اسراف و تبذیر، تشکیل سرمایه و عدالت اقتصادی) بر پیشرفت اقتصادی اثر می‌گذارد. سرمایه طبیعی نیز از طریق کانال‌های (منابع آبی، خاک حاصلخیز، کشاورزی، معادن، صنعت و موقعیت جغرافیایی) بر پیشرفت اقتصادی اثرگذار می‌باشد. با توجه به نتایج تحقیق، پیشنهادات ذیل مطرح می‌گردد:

۱. در کشورهای اسلامی به نسبت وجود مذاهب مختلف، نگرش‌های فکری، باورها، رفتارها و ارزش‌های متفاوتی تحت عنوان سرمایه فرهنگی، منجر به اختلافات و شکاف رفتاری شده و باعث می‌شود فعالیت‌های اقتصادی منسجم عمل نکنند. بنابراین سعی شود تا جلوی هرگونه عملکردهای افراطی - مذهبی گرفته شود تا فعالیت‌های اقتصادی و اجتماعی بر محور هدف واحد جریان داشته باشند.
۲. سرمایه انسانی یکی از معیارهای کلیدی سطح توسعه‌یافتگی جوامع بوده که بر محور آموزش و سلامت استوار می‌باشد. جهت تقویت و گسترش آن، سیاست‌گذاران باید راهکارهای مثل تخصیص عادلانه بودجه را متناسب با نیازهای آموزشی و بهداشتی در مناطق مختلف رعایت نمایند و بر این منظور اصل تخصیص بودجه سیاست‌محور را کاهش دهد.
۳. قرن آینده، قرن غذا است و رویکرد صنعتی شدن اقتصاد کشورها به معنی ترک بخش کشاورزی نیست! بنابراین توجه به مؤلفه‌های سرمایه طبیعی چون؛ کشاورزی و محیط سبز، از ملزومات اهداف توسعه باشد.
۴. گسترش شاخص‌های مثبت سرمایه اجتماعی مثل (صداقت، اعتماد، مشارکت و انسجام اجتماعی)، امنیت و ثبات اقتصادی را به صورت پایدار به همراه خواهد داشت. بنابراین سعی شود متغیرهای مثل بیکاری و تورم که باعث رشد شاخص‌های منفی سرمایه اجتماعی

مثل (جرائم، قتل، ضرب و جرح، خودکشی و طلاق) می‌شود، کنترل گردد.

فهرست منابع

- قرآن الکریم
 نهج البلاغه
 ابراهیمی زاده جویمی، رقیه و تلاشان، فرج (۱۳۹۳). اصول اخلاقی اقتصادی در عرصه توزیع از دیدگاه قرآن و احادیث. پژوهشنامه معارف قرآنی، ۵، ۱۷، ۱۲۶-۱۴۸.
- ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبه الله (۱۴۰۴ق). شرح نهج البلاغه جلد ۲۰. قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- الآمدی، عبدالواحد (۱۴۲۹). غررالحکم و دررالکلم. تحقیق السید مهدی الرجائی، قم: مؤسسه دارالکتاب الاسلامی.
- بختیاری، صادق و میسمی، حسین (۱۳۹۰). سرمایه انسانی، فقر و نابرابری های درآمدی در اسلام و کشورهای اسلامی. فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، ۱۱، ۴۱، ۵-۳۸.
- بروجردی، آفاحسین (۱۳۸۶). جامع الاحداث شیعیه جلد ۲۳. مترجم: عدهای فضلا، تهران: انتشارات: فرهنگ سبز.
- پوریانی، محمدحسین (۱۳۸۰). توسعه از دیدگاه امام علی (ع). پژوهش های مدیریت راهبردی، ۲۳ و ۲۴، ۲۰۹-۲۳۳.
- تودارو مایکل (بی تا). توسعه اقتصادی در جهان سوم. جلد اول، ترجمه غلامعلی فرجادی، تهران: نشر برنامه و بودجه.
- حائری، سید محسن (۱۳۹۹). اندیشه های اقتصادی در نهج البلاغه. نشر: کتابخانه دپختا تبیان، لینک: <https://library.tebyan.net/fa/Viewer/Text/221036/0>
- حسن دیلمی (۱۳۷۶). ارشاد القلب جلد ۱. ترجمه: سلگی نهاوندی، قم: انتشارات ناصر.
- خوانساری، محمد باقر بن زین العابدین (۱۳۱۳). روضات الجنات فی أحوال العلماء و السادات جلد ۴. محقق؛ اسماعیلیان، اسدالله، قم: دهقانی.
- دشتی، محمد (۱۳۷۹). اخلاق و نظم اجتماعی و سیاسی از دیدگاه نهج البلاغه. فصلنامه فقه و اصول، ۱۱، ۴۱-۵۳.
- دهقان شبانی، زهرا؛ هادیان، ابراهیم و فاتره نصیرزاده (۱۳۹۵). ترکیب سرمایه انسانی بر رشد منطقه ای اقتصاد ایران: رویکرد داده های تابلویی پویایی فضایی. فصلنامه پژوهش های اقتصادی ایران، ۲۱، ۶۶، ۱-۳۰.
- رجایی، سید محمد کاظم و سید مهدی معلمی (۱۳۹۲). درآمدی بر مفهوم و شاخص های عدالت اقتصادی-الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت. مرکز پژوهش کاربردی قدر.
- رحمانی، تیمور و میثم امیری (۱۳۸۶). بررسی تأثیر اعتماد بر رشد اقتصادی در استان های ایران با روش اقتصادی سنجی فضایی. مجله تحقیقات اقتصادی، ۷۸، ۲۳-۵۷.
- رزاقی، ابراهیم (۱۳۷۸). توسعه اقتصادی و ضرورت پرداختن به فرهنگ ملی. اطلاعات سیاسی- اقتصادی دانشگاه تهران، شماره ۱۴۹.
- زبیری، هدی و کریمی موغاری، زهرا (۱۳۹۲). اثر انسجام اجتماعی بر توسعه اقتصادی. فصلنامه پژوهش های رشد و توسعه اقتصادی، ۴، ۱۴، ۳۹-۶۲.

- سقفی، ابراهیم (۱۳۷۴). *الغارات*. ترجمه: آیتی، عبدالمحمد، تهران: انتشارات وزارت ارشاد.
- سمیعی، ربیحه؛ عیسوی، محمود و دلشاد تهرانی، مصطفی (۱۳۹۱). بررسی عوامل مؤثر بر توسعه اقتصادی از نگاه امام علی (ع) (پایان نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه تربیت مدرس.
- شاه‌آبادی، ابوالفضل؛ دآوری‌کیش، راضیه و جعفری، مهدی (۱۳۹۷). راهبرد توسعه اقتصادی با الهام از نهج‌البلاغه در راستای تحقق اقتصاد مقاومتی. *مدیریت راهبردی و آینده پژوهی*، ۱، ۲، ۲۴۷-۲۸۷.
- شهبازی، مظفرالدین (۱۳۸۳). نقش مشارکت مردمی در توسعه اقتصادی و اجتماعی. *فصلنامه فرهنگ و تعاون*، ۳۱، ۴-۶.
- عزتی، مرتضی (۱۳۸۶). سرمایه مذهبی: ماهیت، عناصر تشکیل و آثار آن. *اولین همایش اقتصاد اسلامی و توسعه اقتصادی*، مشهد: دانشگاه فردوسی.
- عظیمی، حسین (۱۳۷۱). مدارهای توسعه نیافتگی در اقتصاد ایران (چاپ اول). تهران: نشر نی.
- غفاری‌فرد، محمد و حاذق، سیدمحمد (۱۳۹۹). رتبه بندی ظرفیت راهبردی سرزمینی مناطق نه‌گانه ایران از لحاظ شاخص تدوین ترکیبی آمایش سرزمین. *نخستین همایش ملی تحقیقات کاربردی در اقتصادپویا، مدیریت و حسابداری نوین*.
- فنی، زهره (۱۳۹۳). *توسعه، پایداری و جهانی شدن* (چاپ دوم). ویرایست دوم، تهران: مرکز ملی مطالعات جهانی شدن.
- قاسمی، وحید و همکاران (۱۳۹۰). رابطه‌ی سرمایه اجتماعی با توسعه اقتصادی. *فصلنامه رفاه اجتماعی*، ۱۰، ۳۶، ۲۷-۶۰.
- قاضی میرسعید، سید علیرضا و تاج‌آبادی، حسین (۱۳۹۵). مفهوم توسعه و پیشرفت در اندیشه مقام معظم رهبری (مدظله). *فصلنامه علمی - پژوهشی مدیریت اسلامی*، ۲۴، ۳، ۱۴۷-۱۶۹.
- قره‌باغیان، مرتضی (۱۳۹۲). *اقتصاد رشد و توسعه* (چاپ دوازدهم). جلد اول، تهران: نشر نی.
- مبشری، محمد (۱۳۸۸). سرمایه اجتماعی و توسعه اقتصادی. *پژوهشنامه علوم اجتماعی*، ۴۰، ۱۳۵-۱۵۶.
- مراذزاده، محمد؛ رسولی، امیر و آذین، فرید (۱۳۹۵). نقش سرمایه فکری در مقایسه با سرمایه های مالی در یک سازمان تحقیق و توسعه. *کنفرانس بین‌المللی مدیریت و مهندسی صنایع*.
- مهرگان، نادر و دلیری، حسین (۱۳۸۹). سرمایه اجتماعی یا سرمایه مذهبی، کدام‌یک برای اقتصاد مطلوب‌تر اند؟. *فصلنامه معرفت اقتصادی*، ۱، ۲، ۵۱-۷۲.
- مهریزی، مهدی و صدرایی خوبی، علی (۱۳۷۷). *میراث حدیث شیعه ج ۲*. قم: مؤسسه فرهنگی دارالحدیث.
- موسائی، میثم و همکاران (۱۳۷۳). اسلام و عوامل فرهنگی مؤثر بر توسعه اقتصادی. *مرکز اطلاعات و مدارک علمی ایران*، دانشگاه تربیت مدرس.
- میرزا حسین النوری الطبرسی (بی‌تا). *مستدرک الوسائل*. قم: مؤسسه آل‌البیت (ع)، *الاحیاء للتراث*.

- میرقادری، سیدهادی. ۱۳۹۴. «بررسی مهارت آموزی و اشتغال در خوشه های صنعتی از دیدگاه پویایی شناسی سیستم.» فصلنامه مهارت آموزی ۴ (۱۳): ۱۲۵-۱۳۳.
- نصراللهی، زهرا و شفیعی، علی (۱۳۹۵). اثر صداقت در بازارهای مالی بر متغیرهای اقتصادی. فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، ۱۶، ۶۱، ۳۳-۶۳.
- Abdullah, D. F. & S. Sofian (2012). The Relationship between Intellectual Capital and Corporate Performanc». *Journal of Procardia- Social and Behavioral Sciences*. (20). 122-121.
- Aliyu, A. A., Alkali, M. Y., & Alkali, I. (2016). Islamic perspective on the impact of ethics and tax for Nigerian economic development. *Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi*. 2(3). 137-150.
- Bantel. K. A. & Jackson. S. E. (1989). Top Management and Innovation in Banking: Does the composition of the top team make a difference?. *Strategic management journal*. (10). 107-125.
- Behboodi, D. Asgharpoor, H. & Mamipour, S. (2009). Natural resource abundant, human capital and economic growth in petroleum exporting countries. *Iranian Journal of Economic research*, 13(40). 125-147.
- Bhagavatula, S., Elf ring, T., Tilburg, A. V., Gerhard G. V. B., (2010). How Social and Human Capital Influence Opportunity Recognition and Resource Mobilization in India's Handloom Industry. *Journal of Business Venturing*. 25(3). 245-260.
- Bounties, N. (1998). Intellectual Capital: An explore troy study that develops measure and models. *Management Decision*. 36(2). 63-76.
- Bourdieu, P. (1986). The Forms of capital. *New York, Greenwood*.
- Corrêa, V. S., Queiroz, M. M., & Shigaki, H. B. (2021). Social capital and individual entrepreneurial orientation: innovativeness, proactivity, and risk-taking in an emerging economy. *Benchmarking. An International Journal*.
- Easterly, W. (2006). Social Cohesion, Institution and Growth. *Economics and Politics*. 18(2). 103-120.
- Gibbons, P. (2001). Spirituality at work: A pre-theoretical overview. *MSC. Thesis-Brinbeck College*. University of London, Aug.
- Gracia, C. (2012). Spiritual capital: The new border to cross. *Ramon Lull Journal of Applied Ethics*. 3 (3). 120-132.
- IFISS, S. & MSSASSI, S. (2020). The Governance of Sustainable Development According to Imam Ali's Letter 53 and the UN Agenda 2030: A Comparative Study of the Two Charters. *Journal of Humanities and Social Sciences Studies*. 2(6). 109-126.
- Kindle Berger, J. A. (1965). *The Theory of Economic Development*. and 2nd edition.
- King, D. (2008). Rethinking claims of spiritual intelligence: A definition, model, and measure. (*Unpublished Master's Thesis*), Trent University, Peterborough, Ontario, Canada.

- Mancini, M. S & et al. (2017). Stocks and flows of natural capital: Implications for ecological footprint. *Ecological Indicators*. (77). 123-128.
- March, C. (2000). Social capital and Democracy in Russia. *Communist and post-Communist Studies*. (53).183-199.
- Putnam, R. (1993). Making Democracy work, Civic traditions in Modern Italy. *Princeton NJ*, Princeton University press.
- Rodrick, D. (1999). Where Did All Growth Go; External Shocks, Social Conflicts and Growth Collapses. *Journal of Economic Growth*. 4(4). 385-412.
- Sadr, S. K. (2015). The role of human capital in economic development of the earliest Islamic period. *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*.
- Sonita, E., Miswardi, M., & Nasfi, N. (2021). The role of Islamic higher education in improving sustainable economic development through Islamic entrepreneurial university. *International Journal of Social and Management Studies*, 2(2). 42-55.
- Stewart, T, (1997). Intellectual Capital: The New Wealth of Nations. *Doubleday dell publishing group*, New York, NY.
- Watford, C. M. R. (2007). A literature review of spiritual capital, developments of spirituality in the workplace, and contributions from a Māori perspective. New Zealand, University of Auckland, *Unpublished Bachelor Dissertation in Management and Employment Relations*.

